

ЧОВЕКЪТ В ИКОНОМИКАТА: В ТЪРСЕНЕ НА СМИСЪЛА ОТВЪД ИКОНОМИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ

THE HUMAN BEING IN ECONOMY: IN SEARCH OF MEANING BEYOND THE ECONOMIC THEORY

Добринка Златева
Dobrinka Zlateva

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
„St. Cyril and St. Methodius“ University Veliko Tarnovo

Abstract: The need of laying the emphasis of the fundamental science of economics on the human being in economy is substantiated and that has to be examined outside the narrow boundaries of economics using a transdisciplinary approach. The analysis contains anthropogenetic explanation of the natural prerequisites, of the natural basis of economic conduct. The basic human instincts are accepted as the natural basis on which the economic activity of humans is built. Reason and rationality are not its only justification. Emphasis is laid on economic selfishness which is anthropogenetically explained. The sociality of humans in economy is discussed and the need to examine their individuality as well as their sociality is ascertained. The opinion is expressed that the self-identification of humans in economy is carried out through relating to the other person/ persons. The other person is their external characteristics while they are the result and product of the economic community. The economic conduct is not the conduct of an independent individual and it is not an entirely free self-expression either, but it is rather the result of their contact with other people. The need of ethic analyses in the science of economics is discussed on the basis of co-existence of human beings in economy. A presentation of the analysis of the simultaneity of economy and morality is offered. The morality of activity is accentuated rather than the morality of the result. The economic activity does not only take into consideration certain moral values but it creates them as well. The human being in economy creates morality by interacting with others. The economy has the potential for morality and that is the self-restriction of interdependence.

Keywords: The human being in economy, human instincts, living with others, economy/ economics, morality.

JEL: A12; A13; B41

ВЪВЕДЕНИЕ

Защо „Човекът в икономиката“?

В човешкия свят човекът е навсякъде и това предполага антропоцентричния акцент в изследванията. Безспорно е, че икономиката е човешко дело, осъществява се от човека. Затова би могло да се твърди, че икономиката е такава, какъвто е човекът, а той е такъв, каквато е икономиката. Да се поддържа разбирането, че кризата както в икономиката, така и в икономическата теория е резултат на кризата на отделния човек не е пресилено. Тази взаимообусловеност липсва в икономическите анализи.

Проблемите в развитието на икономическата наука¹ вероятно се дължат на това, че в по-голяма част от теоретичните икономически модели човекът е предположен. Икономика, пазар, кредит, инфлация, криза и т.н. са „обезчовечени“ понятия. Бих предложила никога да не забравяме, че в тях и по-точно в явленията, които отразяват, стои човекът. Човекът трябва да е в центъра. Това за мен не буди подозрение и се явява възлов пункт на моите изследвания, независимо от наложените се аналитични модели

¹ Под „икономическа наука“ приоритетно разбирам Обща теория на икономиката.

в икономическите теории. Виждам възможност антропоцентризмът в икономическата теория да спомогне тя да бъде осъзната и развивана като социално-хуманитарна и нравствена наука. Възможна и жива само като наука за човека. Пренебрегването на човека умъртвява икономическата наука, деформира икономическата практика и поставя под въпрос бъдещето на човека.

Поддържам тезата, че предметът и целта на фундаменталната икономическа наука могат да бъдат определени чрез човека, независимо че в многообразието на икономическия живот обектите на изследване са безбройни. Човекът трябва да бъде фокусът на икономиката и на икономическата теория. Той в определена степен присъства в традиционните теоретични модели, но е наречен Номо економісус, икономически човек. Изграден е теоретичен образ, недостатъчно или еднопосочно анализиран, който трудно се съпоставя с икономическата действителност. Номо економісус, героят на икономическата теория, е нереалистичен, защото човекът в икономиката е интересубект – с икономически, социални, културни, народопсихологически, нравствени и т.н. характеристики. Затова предпочитам „човекът в икономиката“², а не „икономически човек“.

Защо „Отвъд икономическата теория“?

В литературата има достатъчно примери, показващи безпокойство за състоянието на икономическата наука. Анатоли Калецки е категоричен: „Икономическата наука днес е дисциплина, която трябва или да умре, или да претърпи промяна в парадигмата, която едновременно да увеличи обхвата на погледа ѝ и да я направи по-скромна. Тя трябва да разшири хоризонтите си, като признае прозренията на другите социални науки и исторически изследвания, и трябва да се върне към корените си“ (Kaletsky, 2013, p. 250).

Автономността на икономиката е относителна. Относителна е и обособеността на икономическата наука. Интелектуалното развитие, разграничило отделните науки, динамизирало развитието им и спомогнало за по-пълното обясняване на света, се изправя пред необходимостта да намери взаимозависимостта между тях. Много точна е Айн Ранд с тезата за интеграция на знанието: „материалът, преподаван по една дисциплина, противоречи на този в останалите; всеки предмет виси в някакъв вакуум и трябва да се приема извън контекста, като същевременно въпросите как да се интегрират тези знания се отхвърлят и се считат за неуместни“ (Rand, 2006, p. 305).

Икономическата наука не може да изследва човека, ако не се основава на науките за човека. Ограничила се в собствената си обособеност, тя го определя като „икономически“, а човекът в същността си и в действителността си е многообразен. Икономиката има нужда от по-задълбочено изследване чрез взаимовръзката на икономическата теория с епистемологията, психологията, етиката, философията и т.н.

Затова методологическият подход за изследване на човека в икономиката трябва да бъде плуралистичен и икономическата наука да се основава на знанията за човека. Методологически подход, който поставя икономическата наука в гранична взаимозависима територия, в междудисциплинарно пространство, определено от присъствието на човека.

Целта

Целта на този доклад е да представи пред участниците в Международната научно-практическа конференция „Развитие на българската и европейската икономика – предизвикателства и възможности“ идеи, концепции, научни резултати от монографичното ми изследване „Човекът в икономиката: етико-социо-антропо-епистемологическа концепция“ (Zlateva, 2016). Да представи анализ на човека в икономиката извън тесните граници на икономическата наука, в контекста на трансдисциплинарни антропологични проблеми, към които икономистите нямат особен интерес. Целта се постига чрез опит за антропогенетично обяснение на естествените предпоставки на дейността на човека в икономиката, на природното основание на ролята на човека в икономиката. Реализира се чрез социо-културен дискурс, защото социалността на човека в икономиката е постоянно присъстваща тема във взаимозависимите икономика и общество. Осъществява се в икономо-етичен контекст, защото икономиката и етиката взаимнообусловено проявяват човека в икономиката и характеризират неговия живот.

² „Човекът в икономиката“ е абстрактен модел.

Става ясно, че правя опит да слея икономическо, антропологическо, социално, етическо изследване в едно. Да изследвам икономическата действителност на човека в междудисциплинарен дискурс, защото на високите нива на теоретично мислене науките съществуват заедно. А може би в това е перспективата на икономическата наука, наука, в която човекът заема централно място.

Антропогенетичен подход към човека в икономиката³

Човекът е резултат на генно-културна еволюция. Резултат от взаимодействието на биологична (органическа) и на културна (социална) еволюция. Последица от взаимозависимостта между антропо- и социогенеза. На тази основа е интересен въпросът как се отразява върху икономическата дейност на човека неговата биологическа природа, съществуват ли вродени програми, обслужващи икономическото поведение на човека? Въпрос, който не е акцент, дори може да се каже, че не се поставя в икономическите изследвания.

Изкушението да се обърне към връзката на икономическата наука с теориите на гените и инстинктите бе провокирано от срещата ми с книгата на Докинс „Себичният ген“ (Dawkins, 1998). Убедих се, че биологичните, генетичните, социобиологичните и т.н. учения могат да подпомогнат разбирането на човека в икономиката. Подготвена бях за тази среща от философията на древните гърци, в основата на която е природата на човека. Провокацията се подплати и от честите, но декларативни позовавания на човешката природа в икономическите теории за доказване на икономическото поведение на човека. Твърдението в икономическата наука, че човекът е биосоциално същество е формално, ако не се изследват и изучават инстинктивните основи на икономическото поведение.

Изследването на инстинктите е противоречиво, многозначно, развиващо се. Най-общите тълкувания от биолози, етолози и психолози свързват инстинктите с неосъзнат от човека модел на поведение, изразяващ се като желания, стремежи, действия; съвкупност от вродени компоненти на поведение; импулсивно немислено поведение; животинско начало в човека; вродени поведенчески реакции за приспособяване към условията на живот; естествени подбуждащи мотиви, шаблонни дейности и т.н.

Да се отрича или омаловажава инстинктивното поведение на човека в икономиката ми се струва неуместно. Инстинктите като характеристика на човека и като основание на поведението на човека не будят подозрение. Те определят човешката дейност в цялото еволюционно развитие на човека и в цялото ѝ измерение. Следователно те са и в основата на дейността на човека в икономиката. Убедена съм, че заемат важно място в икономическото поведение на човека и биха обогатили неговото теоретично обяснение. Колкото и да се опитваме да ги пренебрегнем, инстинктите участват в мотивирането и проявлението на икономическите дейности. Те съдържат генетическа изначалност и генетическа обусловеност. В основата на вроденото поведение са инстинктите. Инстинктите са в генетичния код, в генетичната памет на човека. Следователно нищо в човешкото поведение не може да бъде независимо от инстинктите, доколкото човекът е биологичен. Но разумът и „мемът“ (Докинс), човешката култура променят инстинктивната предопределеност.

Икономическата наука априорно приема рационалността като икономически принцип. Теза, подобаващо критикувана. В антропогенетически контекст подозрението към рационалния човек в икономиката е още по-голямо. В „Първични инстинкти. Човешката природа и новата икономика“ Пийт Лън констатира: „В никой икономически учебник няма да срещнете да се споменават каквито и да било икономически инстинкти“. Той е убеден, че „Разбирането на първичните човешки икономически инстинкти може да промени гледната ни точка за всеки основен икономически въпрос“ (Lunn, 2013, р. 13, 16).

В дихотомията „разум – инстинкт“ да се намери границата, да се докаже преливането е трудно и теоретически, и практически. Долъник е впечатляващ: „Инстинктът е удивително коректен по отношение на разума. Древен повелител на поведението, той обикновено не командва, не изисква сляпо подчинение, даже не съветва. Той само незабележимо направлява желанията и мислите, оставяйки на разума пълна свобода да облече желанията в подходящите за времето и обстановката форма. Нали е инстинкт, древен и консервативен“ (Dolnik, 2004).

³ Този анализ в по-големи подробности е публикуван в: Човекът в икономиката – рационален (ирационален) и инстинктивен. // *Диалог*, бр. 2. Свищов: СА „Д. А. Ценов“, с. 13–28. ISSN 1311-9206. – <http://www.uni-svishtov.bg/dialog/>

Двойствената инстинктивно-съзнателна същност на човека налага изследването на инстинктите и разума да акцентира върху взаимодействието между тях. Подценяването на инстинктите и облагодетелстването на разума, не е приемливо. Следователно трябва да се научим да възприемаме човека в икономиката в едновременността на инстинкти и разум. „Оказва се – твърди П. Лън, – че ние имаме силни и надеждни икономически инстинкти, които, макар и пренебрегвани от традиционната икономика, се оказват решаващият фактор при вземането на важни икономически решения и следователно са изключително важни за цялото ни бъдеще“ (Lunn, 2013, p. 20).

Началото на моето изследване е инстинктът за живот. Инстинктът за самосъхранение (който най-често се приема като общ), егоистичният и алтруистичният инстинкт, инстинктът за оцеляване, инстинктът за адаптация и т.н., всички те, разбирали в по-широк и преносен смисъл, са израз на всеобемания природен инстинкт за живот.

Инстинктът за живот като категория на всеобщото се проявява чрез инстинкта за самосъхранение. Икономиката е сфера, осигуряваща инстинкта за икономическото самосъхраняване на човека. Той е приоритетен в икономическото поведение. Човекът се стреми да съхрани бизнеса си, икономическото си положение и т.н. Инстинктът за самосъхранение йерархично и структурно се проявява чрез инстинкта за оцеляване, инстинкта за адаптация и инстинкта за икономия на енергия.

Инстинктът за оцеляване е еволюционно изграден в резултат на тежката борба на човека с външните обстоятелства. Оцеляването е изисквало човекът да има запас от храна, от оръдия на труда. Така се развива един от базовите инстинкти за събирателство. Но както е известно от еволюцията на човека, задоволяването на една потребност дава път на следващата. Човекът непрекъснато желае нещо и проявява инстинкта си да има повече.

Икономиката е в основата на оцеляването на човешкия род. Следователно инстинктите са нейна характеристика. Инстинктите, проявяващи се като поведение, са важен механизъм за оцеляване на човека в икономиката. В икономиката при неблагоприятни условия или при очакването на такива, но и при устойчиви състояния, се проявява инстинктът за оцеляване. Той е инстинкт за оцеляване на човека, но и за оцеляване на бизнеса. Инстинктът да има повече, днес означава да печели повече.

Неизвестността, неопределеността в икономиката са условията, които стимулират инстинкта за самосъхранение и оцеляване. Оцеляването на човека в икономиката проявява инстинктите да сме предпазливи в решенията си, да внимаваме при сделките, да избягваме измамите, да не бъдем минати (П. Лън), да съобразяваме и управляваме риска и т.н.

Еволюцията категорично доказва, че човекът притежава инстинкт за адаптация, има вродена способност да се адаптира в променящата се жизнена среда, да се приспособява към променящите се условия на живот. Икономическият живот е динамичен и бързо, при това невинно очаквано, променящ се. Именно това поддържа жив вродения инстинкт на човека да се адаптира и показва, че икономическите инстинкти взаимодействат с икономическите обстоятелства. Човекът в икономиката се нагажда в зависимост от конкретната ситуация. Невинаги неговата цел е максималната печалба, невинно водеща е високата цена, невинно работната заплата е подчинена на печалбата. Адаптирането на човека в икономиката се осъществява с активни икономически действия.

Инстинктът за икономия на енергия определя всяко действие да се осъществява с най-малък разход на сили, на енергия. Този инстинкт е показател за икономическо развитие. Той резултатира в производителността на труда, икономия на време, в принципа да се постигат по-големи ползи с по-малки разходи и т.н.

Природните индивидуални инстинкти се групират на базата на биологичната определеност на човека. В този смисъл човекът в икономиката има инстинкт за идентичност. Икономическите субекти работят за утвърждаване на собственото си име, на собствения си бранд, защитават марката и т.н.

Социалните инстинкти проявяват социалната определеност на човека. Човекът инстинктивно се стреми към социалност, проявявайки инстинкта за общуване, за комуникация. Човекът в икономиката работи и взаимодейства с другите в общност, в група – фирми, организации, клубове, цехове и т.н. В тези условия се осъществява инстинктът за консолидация.

Вертикалната консолидация изразява инстинкта за власт над другите, инстинкта за себе-доказване, за самоутвърждаване, за израстване, за лидерство. Вертикалната консолидация осъществява също инстинкта за подчиненост на групата или на даден неин член чрез лоялност, поддръжка, умиротворение, конформизъм, групиране.

Хоризонталната консолидация проявява инстинкта за взаимопомощ, алтруизма, но и користния инстинкт, егоизма. Конкуренцията, съревнованието също са инстинктивно определени, осъществяващи инстинкта за самосъхранение и оцеляване.

Действително принадлежността към икономическата общност проявява инстинкта за групова идентичност, за съгласуваност и сътрудничество, за справедливост, доверие и взаимоиизгодност.

В икономическата общност, в групата се проявява инстинктът за подражание, инстинктът за вътрешновидовата експлоатация. Той се проявява чрез измамата, кражбата, лъжата, насилието и може да се сбърка с вътрешновидовата конкуренция. Проявява се в злоупотребата в икономическото поведение.

Логически завършеният извод от този анализ е, че всички явления в икономиката се осъществяват и върху основата на базисни за човека (и обществото) инстинкти (не само върху разума и рационалността).

Лайтмотивът на традиционната икономическа теория е егоистичният икономически човек, предписван на А. Смит в „Богатството на народите“. Интересен е един антропогенетичен поглед към неговото обяснение и разбирането на природата на егоизма и алтруизма в икономиката.

Генетичният анализ на егоизма и алтруизма може да подпомогне теоретичния анализ и тълкуването на икономическия егоизъм. Методологическият индивидуализъм, наложил едностранния модел на икономическия човек, противоречи на факта, че в икономическата действителност човекът присъства с цялата си интересубективна същност.

Егоизмът на човека в икономиката може да бъде обяснен и с егоизма на генно равнище, с поведението на „генаегоист“. За да преуспява, генът трябва да има качеството на „безмилостен егоизъм“. Характеристиката, която прави гена „добър“, е егоизмът. (Dawkins, 1998, p. 15).

Но и алтруизмът е генетично заложен. При определени обстоятелства, счита Докинс, генът е способен по-добре от всичко да постига своите собствени егоистични цели, поощрявайки ограничена форма на алтруизъм на ниво индивидуални животни. Може да се говори за индивидуален алтруизъм, обусловен обаче от егоистичния ген (Dawkins, 1998, p. 15, 124). С други думи зад алтруизма може да прозира егоистичният ген.

Следователно и егоизмът, и алтруизмът имат биологична, генетична основа, а човекът в природата си, „инструктиран“ от гените, е единство на егоизъм и алтруизъм. Егоизмът и алтруизмът са вродени в човека и се проявяват като инстинкти, които взаимно се ограничават. В икономиката човекът не може да измени на егоистичната си същност. Икономическият егоизъм, насочващ поведението на икономическия човек, лимитиран от отношението с другия и влияещ се от културните и социалните фактори.

Всеки човек е уникално генетично съчетание, различно генетично инструктиран и програмиран, което определя различието в жизненото му поведение. Човекът е биологически обусловен, индивидуално-наследствено предопределен и социално-културно изграден.

Социалност на човека в икономиката

От анализа дотук става ясно, че на човека са присъщи социални инстинкти, генетично детерминирани. Социалността на човека е с генетично-еволюционен източник. Следователно човекът е изначално социален. Хайек пише: „Дивакът не е самотник, неговият инстинкт е колективистичен“ (Hayek, 1997, p. 20). Ц. Тодоров споделя, че „Социалността не е нито случайност, нито евентуалност; тя е съществено определение на човешката природа“ (Todorov, 1998, p. 24).

Антропосоциогенезата е единен процес на биологичното и социалното развитие на човека. Наред с формирането на индивидуалността му тя е изградила и неговата социалност. От еволюционна гледна точка човекът и общността възникват едновременно.

Изводът е, че социалните отношения на съвременния човек имат антропосоциогенетични източници, определени от социалния инстинкт в човешката природа. Следователно естественото състояние на човека е животът с другите.

Споделеното за социалността на съвременния човек е естествена основа за изследване на социалните характеристики на човека в икономиката. Защото извън социалните рамки няма икономика, макар че обществото като субект е абстракция, не произвежда, а произвежда само индивидът, човекът.

Икономиката е взаимозависимо сътрудничество между хората за задоволяване на потребностите им. В този смисъл икономиката и човекът са взаимозависими.

Главна функция в живота на човека е стопанската. Чрез нея той създава, разпределя продукти, удовлетворява потребности и гарантира живота си. Но осъществява всичко това като наиндивидуална реалност, тъй като икономиката е колективна, съвместна дейност.

Убедена съм, че изходната точка на познание в икономиката е човекът, но изследван както в индивидуалността, така и в социалността му. Икономическото поведение на човека не е самостоятелно, а е във взаимозависимост с другите. Човекът в икономиката е уникален не само по силата на своите характеристики и особености, а и като продукт на икономическата и социалната взаимозависимост с другите.

Самоидентификацията на човека в икономиката не е възможна без отличаването и съотнасянето с другия/другите. Той не се идентифицира със самия себе си. Другият/другите е неговата външна характеристика, която философите наричат „външен човек“. Характеристиките на човека в икономиката се установяват в границите на взаимодействие с другите.

Човекът в икономиката се реализира в икономическите отношения с другите. Фирмата например се осъществява от постоянни и взаимни съвместни действия на нейните членове. Пазарът – от взаимоотношенията в сделките. Затова за икономическия човек възможността за взаимодействие с другите е не по-малко важна от професионалните качества, знанията, опита, които има. Неговата съвместимост и комуникативност с другите хора, с които работи в икономическата общност, определя собствените му резултати и нейната ефективност.

В общетеоретичен контекст икономическите общности (фирмите, корпорациите, пазарът и т.н.) могат да се разграничат на спонтанни (реализират се чрез пазара) и организирани (осъществяват се като фирми, корпорации, стопански обединения и др.).

В по-конкретен смисъл човекът в икономиката е резултат и продукт на икономическата общност. Той придобива допълнителни характеристики, резултат от участието във фирмата, пазара, сделките, резултат от колективни, пазарни, конкурентни отношения и т.н. Трудовите навици, професионалните знания и ценности и др., изграждани в системата на икономическите отношения, социализират човека, формират в него социални качества и културни характеристики.

Социалността в икономиката има различни нива – фирма, пазар, борса и т.н. От друга страна, човекът в икономиката живее и в други общности. В този смисъл скачеността на икономическите отношения със семейните, образователните, културните и т.н. е определяща.

В икономическата общност взаимодействат индивидуално самостоятелни, свободно мобилни хора, съвместяващи солидарността, свободата, самореализацията. В логическия контекст на изследването тя е солидарно общество, в което въпреки изначално присъщата му свобода, икономическият човек губи част от нея. Той не е атомизирания, изолиран индивид на либерализма.

Границата на свободата на човека в икономиката се определя от границата на свободата на другия, на другите.

На „аз“ в случая се противопоставя не „ти“, а „аз-а“ на другия. Може би има нужда да уточня, че според мен понятието „аз–ти“ изразява същността на човека, а чрез „аз“ и „аз-а“ на другия се изразява отношението между хората. Взаимозависимостта е ограничението на свободата на човека в икономиката.

Икономическата общност е общност на икономическия интерес. В същото време хората се свързват в обща икономическа дейност, за да реализират собствените си интереси. Икономическите обединения се променят при появяване на нови интереси. Човекът в икономиката е индивид сам по себе си, той се стреми да реализира собствените си цели, но в общността на другите. Затова е прекалена и нереална абстракция възприемането на Номо еconomicus като гносеологически робинзоид, като изолиран, независим икономически субект.

В културен смисъл ценностната система и интелектът обезпечават взаимовръзката с другите. Изграждат се сложни взаимоотношения на нерядко конкуриращи се индивидуални и общностни интереси. И колкото декларативно да звучи, икономическият човек като част от цялото живее с другите и личният интерес не може да се реализира, накарнявайки интересите на другите. В успешната икономическа общност човекът осъзнава, че неговите интереси не са единствените и ги съобразява с интересите на другите и на общността. Осъзнава още, че може да оцелее в бъдещето само ако икономическата

общност е ефективна. Неговият проблем е в това, че трябва да съобразява своите желания и поведение с това на другите.

Човекът в икономиката проявява индивидуален и обществен инстинкт за самосъхранение. Собственото му съхранение зависи от съхранението на другия. Личният си интерес човекът в икономиката може да реализира само чрез взаимодействието с другите. Водени от личната си икономическа активност, преследвайки индивидуалните си амбиции, хората фактически взаимно удовлетворяват интересите си. В този смисъл икономическото поведение не е напълно свободно себеизразяване. Икономическият избор не се прави от напълно атомизиран, автономен човек, а е резултат на контакта с други хора. Затова да се твърди, че икономическото поведение се основава на егоистичната едноизмерност на човека, противоречи на неговата социална природа.

Икономическата общност е общност от взаимодействащи индивиди, но с общи интереси, ориентирани конкурентно спрямо други общности. Затова на пазара се проявява конкуренцията, но и сътрудничеството. Пазарът може да се разглежда чрез културата на сътрудничеството.

Подход за изследване на морала в икономиката⁴

Етиката изучава човека. Изследва човешкото поведение и човешките отношения. Обсъжда морала, нормите, които коригират поведението на хората, критериите на моралното поведение. Изследва оценките на човешкото поведение. Представя моралните ценности като регулатор на обществените отношения.

Независимо от различните концептуални схващания и дефинитивни определения икономическата наука също изучава човека.

Човекът и в частност индивидуално-социалната същност на човека е връзката между икономика и етика и определя тяхната взаимозависимост. Икономиката и етиката изучават действащия човек, мотивите на човешката дейност, човешката рационалност и др.

Икономиката е територия на осъществяване на реалните механизми на функциониране на морала. Така икономиката придава емпиричен характер на етиката, а тя прибавя към икономиката по-голяма достоверност. Човекът в икономиката е страна на обществено, икономическо взаимодействие, в което се пресичат не само икономически, но и морални характеристики. Неговата всекидневна икономическа дейност се определя от икономическата среда, но като част от културната и в този смисъл и от моралната. Човекът в икономиката се осъществява в общността на икономическия живот, в съществуването и моралните връзки и отношения с другите. В този смисъл икономическите общности – фирми, пазар, обединения и др. – се обогатяват с разбирането, че те са нравствено и ценностно обусловено единство от хора.

Следователно в икономическата наука има място за етични характеристики и нейните изследвания могат да се осъществяват чрез трансдисциплинарен етико-икономически подход. Подход, който да съдържа сходството между икономика и етика, да открие общността между тях и да определи едновременността на икономика и морал.

За човека в икономиката е общоприето, че етиката е външна, моралните норми са външен свят. Затова най-често моралът в икономиката се изследва като моралните принципи и норми, определени от етиката, се налагат върху икономиката. В този смисъл моралът са обществено определените принципи, ценности и норми, с които човекът в икономиката трябва да се съобразява. Възприема се, че моралът отразява модела на мислене на човека от позиция на обществото – закони и обществени правила. Моралът е система от ценности, отразили идеите за морално и неморално, добро и зло и др. Когато се срещам с автори в областта на етиката, имам усещането, че чета формулирани етически канони, които се очаква хората да следват в живота, в това число и в икономиката. Оставам с усещането за морала като проповед.

В този смисъл се възприема, че задачата на етиката е да формира моралното съзнание на човека в икономиката. Да изгради морала като ориентир на човешкото поведение, да формулира добродетели в икономическия човек за постигане на икономическа ефективност.

⁴ Първоначалният анализ на този проблем е публикуван в: Икономика, в която моралът има значение. // *Усъвършенстване процеса на обучение по счетоводство и финанси*. 2015, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”.

Споделям съмнението, че моралните принципи могат да се налагат императивно. Съмнение, а не отричане. Естествено, че има един базисен морал, изграден от историческото и културното развитие на обществото. Има обществени норми, човешки ценности, които се изграждат еволюционно.

Властта на обществото над човека се проявява, когато моралът постулира нравствени правила на поведение, оценяващи моралния живот на отделния човек. Но човекът има собствено определение за морал в контекста на обективната външна морална схема.

Но човекът в икономиката не съществува, за да бъде етичен, за да има морал. И е такъв, защото се съобразява с формулирани от обществото принципи. Обществото му казва морално ли е, или не е това, което прави, съпоставяйки го с универсални норми. Още повече той няма двойно битие – веднъж икономическо, друг път морално. Подобна логика води до категоричното разграничаване на етиката, в която се говори за морал, и икономиката, в която става дума за пари. Икономическите и моралните ценности са разделени.

Без да отричам напълно този смисъл, моето разбиране е, че икономическият морал се създава от човека в неговата икономическа дейност, а не дейността му единствено да се оценява от външни за него морални правила. Става ясно, че подценявам оценъчната функция на морала в икономиката, според която егоистичната цел за печалба може да се определи като неморална.

В същия контекст подценявам и регулиращата функция на морала.

Моята логика не концентрира етиката върху резултата, а върху дейността и взаимодействието. Икономическото действие не е действие, което единствено се съобразява с някакви морални ценности, а ги създава. Икономическият човек, взаимодействайки с другите, създава морал. Не ми допада разбирането, че икономиката е среда за външно определени морални ценности, а доколкото създава ценности, те са материални.

Струва ми се, че поведението на човека в икономиката не се определя от обществен морален компас, но и не е в обществен морален вакуум. Икономиката съдържа потенциал за морал и това е самоограничението във взаимозависимата икономическа дейност. Самоконтролът, а не контролът на моралната норма осъществява морала в икономиката.

Самоограничението и самоконтролът е моралното поведение в икономиката и в частност – в пазара. Те изграждат нравствено самосъзнание за нравствени правила, без които хуманността на икономиката е проблем. А пазарът не е само институционално-пазарен механизъм, а етично-пазарен механизъм. Икономиката се превръща в обиталище на духа, в частност на морала. Трудовата етика, организираността, дисциплината, отговорността се изграждат във взаимозависимото ограничено икономическо поведение

Проявявайки границите, икономиката възпитава морал, морал на взаимозависимостта. Осъзнаването на собствените интереси, но само в общността на интереса на другия, осигурява просперираща икономика. Мисля, че моралът може да е най-голямото достойнство на икономиката.

Много настоявам да подчертая, че мотивът за действие на човека в икономиката е повече интересът, отколкото моралното съзнание, формирано от етиката. Жизненият порив в икономиката е интересът. Поведението на човека в икономиката не може да се свежда само до абстрактните норми на обществото за добро, зло, справедливо, несправедливо и т.н.

Какво по-голямо доказателство от живота, който показва неадекватност на моралната действителност в икономиката и моралните норми. Потвърждава, че само моралната норма не е достатъчна да ни даде разбирането за морал, то се изгражда в икономическото отношение.

С икономическата си логика все повече се убеждавам, че мотив за нравствено поведение в икономиката не е моралният принцип или не толкова той, а необходимостта да се съобразиш с другия, реализирайки собствения си интерес. В този смисъл моралната норма не е цел на икономическото поведение, моралът, нравственото поведение е необходимост. Нравственият мотив произтича от взаимозависимостта на собствената позиция и позицията на другия в икономическото отношение.

В човека в икономиката е заложен животът с другите и се оказва, че моралът трудно му се вмества чрез идеологии, политика или морални императиви. В икономиката човекът е свободен да следва волята си, интереса си, да следва самия себе си. Но е ограничен от интереса и свободата на другия.

В икономическото действие, произтичащо от стремежа да реализира собствения си интерес, по необходимост, човекът е принуден да се съобразява и с интереса на другия, Той не взема свободно решенията си, те са резултат на външна необходимост, произтичаща от отношението, от сделката.

Човекът в икономиката постига толкова, колкото икономическото отношение му позволява. А то му налага да се интересува от ползата и интереса на другия. Доброто в икономиката се свързва с егоистичния (ограничения) интерес и определя егоизма като създаващ.

Човекът в икономиката не се ръководи пряко от общоприетите максими за морално поведение. Не нравствените норми, а ограниченият от интереса на другия егоистичен стремеж е необходимостта от нравствено поведение. Стремежът към лично обогатяване не е да правиш това, което на теб ти е изгодно, без да се съобразяваш с другите. Така се изгражда моралната ценностна система на бизнеса.

Хората сключват сделки, създават бизнес на база на интересите си. Икономическите цели на човека го изправят пред собствените му съблазни, но и пред интереса на другия, на другите, в свободен избор, нерядко болезнен и изстрадан. Емпатията за взаимността на интересите е неговият проблем.

Не забравям, че съществуват и обществените норми. Не забравям, че икономиката съществува в културно зададен модел. Моралното съзнание в икономиката се изгражда във взаимозависимото поведение. Икономическият морал е морал на реалността, формиран от сблъсъка и от единството на интересите.

Става ясно, че при този подход моралът в икономиката не е събрани норми и ценности, върху които разсъждаваме и с които се съобразяваме. Този подход акцентира върху моралността на действието, определено от зависимостта на интересите, а не толкова върху зависимостта от морални принципи. Той дава предимство на моралността на действието, а не на моралността на резултата. Защото, ако е морално действието, морален е и резултатът и се изграждат морални принципи. Така икономиката създава морал и основополага образа, характера на човека. Според този логически подход икономиката има морализираща функция, създавайки нравствени ценности. Задача на икономическата теория е да съдейства за изграждане на такова съзнание, да влияе върху стила на мислене и поведение на икономическия човек.

Бих желала да търся морализиращата функция на икономиката. Да определям икономиката като нравствена. Да я възприемам като икономическо и морално пространство, което изгражда морални ценности. Да се стремим да направим икономиката хранителна среда на етиката. Ако етиката се опитва да определи добрия човек, икономиката – успяващия, то нравствената икономика трябва да изгражда добрия успяващ човек.

Затова ми се струва, че има истинност в разбирането – икономическият морал и икономическият хуманизъм са резултат на дейността на човека, а не от общоприети морални норми. И още, че резултатът от дейността на човека в икономиката е извън него – на продавача в клиента и на клиента в продавача, на работодателя в работника и на работника в работодателя и т.н. Тоест дали резултатът е морален определя другият. А моралната отговорност е лична, осъществена от взаимозависимия, ограничения свободен избор.

Този анализ е опит да изгради собствения си икономико-етичен подход в изследването на човешките действия в икономиката. Според него моралът в икономиката е действителност, а не норма. Изследвания в контекста на икономико-етика, в която моралните норми в икономиката и икономическата етика са акценти.

Концептуалните разсъждения в това изследване за морала в икономиката могат да изглеждат наивни и утопични. Нали икономическото развитие досега демонстрира егоизъм, себичност, незачитане и потъпкване на интересите на другите, стремеж към собствено облагодетелстване и т.н.

Казано с доза умереност – в икономиката има дефицит на духовност, в това число на морал. Безспорни са асиметричните отношения на пазара, в които се открояват човешката алчност и безскрупулност, а икономическото послание е „нищо лично, просто бизнес“. Не звучи метафорично твърдението, че светът е беден, защото е богат. Факт е сблъсъкът на бизнеса и труда, неравенството в доходите. Те се подкрепят от войни за природни ресурси, енергийни кризи, финансови и икономически катастрофи и т.н. Неоспорим е недостатъчният хуманизъм в корпоративния морал. Смущава ни все по-ясно изразената олигархична икономика. Факт е застоят в моралната ценностна система и де-

хуманизацията на капитализма. Безпрецедентният стремеж към печалба застрашава ежедневно, битовото съществуване на човека. Дори този повърхностен поглед не елиминира натрапчивото чувство за дефицит на морал в икономиката.

Дали е прав Е. Фром, че още през двадесети век човекът вече е мъртъв? Дали е прав Х. Маркузе да вижда човека едноизмерен? Не намирам отговори, а може би и поради това, че икономическо-духовният аспект на човека в икономиката срамежливо присъства в икономическата наука.

На тази основа: кое ми дава кураж да мисля, че човекът в икономиката ще осъзнава и преследва границата на собствения си интерес? Намирам обяснение отново в базисната човешка същност – инстинкта за самосъхранение и оцеляване. В икономиката то е възможно в съчетаването на икономическите интереси, което придава на икономическите отношения морален характер.

Може би трябва да осъзнаем, че бъдещите възможности на икономиката не се съдържат толкова в печалбата, колкото в моралността на икономическите отношения, не се гарантират от егоистичния Homo economicus, а от духа на взаимозависимия човек в икономиката. Той се нуждае от чувствителност и осъзнаване на икономическите морални ценности, от разбирането, че икономиката е морален интегритет от хора.

Вярвам в морализиращия и хуманизиращия ефект на икономиката и пазара върху човека и човешката природа.

Говоря за практически морал, а не за морала като добродетели.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В „Човекът в икономиката: етико-социо-антропо-епистемологическа концепция“ и в този доклад потърсих теоретичен модел на въпроса как виждам човека в икономиката. Защото считам, че икономиката се приближава до реалността чрез изучаването на човека. При това на многовариантния, интересубективния човек. Предложих академично междудисциплинарно изследване, в което има антропология, социология и етика. Защото от интердисциплинарната взаимозависимост на икономическата наука се определя нейното бъдеще.

Общ природен закон е подчинеността на инстинктите. В този смисъл човекът в икономиката е и инстинктивен. Факт, с който икономическата наука не се съобразява особено. Поведението на човека в икономиката е изначално, генетично обусловено от инстинктите. Човекът в икономиката следва вродените програми, но чрез разума може да ги ограничава, обогатява, променя. Създавайки култура, човекът въздейства върху генната предопределеност на инстинктите. Прословутият егоизъм на човека в икономиката е инструктиран от гените, но култивиран от човешката култура. Човекът в икономиката, който е индивидуално-наследствено предопределен и социално-културно изграден.

Необходимостта от „човешки“ характеристики на поведението на човека в икономиката се определя от факта, че той съ-съществува с другите. Индивидуалността на живота на човека се реализира в заедността, взаимодействието, взаимодопълняемостта. В този смисъл човекът в икономиката осъществява взаимозависимо сътрудничество, в което се проявяват солидарност, свобода, егоизъм, самореализация, морал, справедливост и т.н.

Предложеният подход за изследване на **морала** в икономиката не е романтично настроение на ума на неадекватен фантазьор или наивен хуманист. Моето разбиране е, че в икономическата си дейност човекът създава икономическия морал, осъзнавайки границата на своя интерес. Човекът в икономиката, взаимодействайки с другите, създава морал чрез самоограничението във взаимозависимата икономическа дейност, чрез общността на икономическия интерес. Той не спазва само морални норми, а изгражда морала на взаимозависимите отношения. С тази логика обект на етиката в икономиката е не резултатът, а взаимозависимата икономическа дейност.

Това е различен подход към философията на икономиката и икономическия живот, основан на антропогенетична, социална, етическа логика към човека в икономиката. Различен подход, който представя различна централна идея за човека в икономиката, предоставен на интересубективната оценка академичните изследователи на икономиката.

REFERENCES:

1. **Dawkins, R. 1998.** Selfish Gene. Sofia: Univ. izd. Sv. Kliment Ohridski. (in Bulgarian)
2. **Dolnik, V. 2004.** Disobedient child of the biosphere. Conversations about human behavior in the company of birds, animals and children. CheRo-na-Neve. MPSI. Paritet Sankt-Peterburg. Moskva. viewed 10.10.2018 at < <https://studfiles.net/preview/2146139> > (in Russian)
3. **Hayek, F. 1997.** The Fatal Conciet. The Errors of Socialism. Sofia: Otvoreno obshtestvo. (in Bulgarian)
4. **Kaletsky, A. 2013.** Capitalism 4.0: The Birth of a New Economy in the Aftermath of Crisis. Sofia: Klasika stil. (in Bulgarian)
5. **Lunn, P. 2013.** Basic Instincts: Human Nature and the New Economics. Sofia: Iztok–Zapad. (in Bulgarian)
6. **Rand, A. 2006.** Capitalism: The Unknown Ideal. Sofia: Iztok–Zapad. (in Bulgarian)
7. **Todorov, Ts. 1998.** Zhivot s drugite. Opit po obshta antropologia. Sofia: Nauka i izkustvo. (in Bulgarian)
8. **Zlateva, D. 2016.** Man in the economy – an ethno-socio-anthropo-epistemological concept. Veliko Tarnovo: Faber. (in Bulgarian)

За контакти:

Добринка Златева, професор, доктор
Служебен адрес: Велико Търново 5000, ул. „Арх. Георги Козаров“, № 1А,
Корпус 4, катедра „Стопанско управление“, Стопански факултет,
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Ел. поща: d.zlateva@ts.uni-vt.bg
